

אומדני האבדות בקרב יהודים פולנים מסתתרים, 1942–1945: עיון מחודש בתובנות של יהודה באואר

על תפקידו של יהודה באואר כמנטור, מורה, עמית, חבר והיסטוריון כבר דובר רבות. איני יכול להוסיף הרבה על מה שכבר היטיבו לנסח כמה וכמה עמיתים שהייתה להם הזכות להכיר את יהודה טוב ממני ושנים רבות ממני. אף על פי כן, אם יש תחום מהתחומים שפרופ' באואר התעניין בהם או התמחה בהם מבחינה מקצועית שאולי אני יכול לתרום לו תרומה צנועה משלי הרי זה התחום שקשור לתפקידו כהיסטוריון ציבורי. ההיסטוריון הציבורי – אני מעדיף את המונח *historien engagé* (היסטוריון מעורב) – הוא מי שמוכן לשלב מחקר היסטורי עם פרשנותו מחוץ לכותלי האקדמיה, למען כלל הציבור. מחויבות כזאת מעידה על נכונות להגן על ההיסטוריוגרפיה (ועל ההיסטוריה עצמה) כנגד סוכני הכחשה וסילוף המתגייסים לשיבוש הנרטיב ההיסטורי.

אחד מתחומי המחקר ההיסטורי שמאלצים היסטוריונים עצמאים להיעשות היסטוריונים מעורבים הוא חקר תולדות היחסים בין היהודים לפולנים במהלך המלחמה. עקב לחצים הולכים וגוברים של הכחשה ולהט לאומני נוצר קשר הדוק בין הכתיבה על השואה ובין ההגנה על ממצאי המחקר בזירה הציבורית. בעבור היסטוריונים עצמאים של השואה בפולין ההחלטה להשתתף בוויכוחים פומביים פירושה להתעמת לא רק עם שנאה, דעות קדומות, פורות וזדון, אלא גם עם כוחם של מוסדות המדינה, שהולכת ונעשית קיצונית, לאומנית וסמכותנית יותר. אקלים והקשר מעין אלו הם שהוליכו את יהודה באואר להחלטה להיות מעורב בוויכוחים הסוערים בענייני השואה הניטשים בפולין. טיעונו החריפים והמשכנעים מצאו את מקומם בראיונות איתו, בהרצאותיו הפומביות ובמאמריו, הן המיועדים לקהל האקדמי הן המיועדים לקהל הרחב.¹ מחברים יודעי דבר למדתי גם על הדברים הנכוחים שאמר בזכות העצמאות של חקר השואה בישיבות סגורות של ה-IHRA ושל גופים בין-לאומיים אחרים. איני יכול אפילו להתחיל להסביר כמה חיונית הייתה תמיכתו של יהודה באואר ועד כמה היא עדיין חשובה. הדיאלוג בינינו, שכלל

¹ משפע המאמרים, הראיונות וההצהרות שייחד יהודה באואר לסוגיה זו ראו: "IHRA Honorary Chairman Statement on Polish Legislation", IHRA Declaration of February 1, 2018; Isabel Kershner, "Yad Vashem Rebukes Israeli and Polish Governments Over Holocaust Law", *New York Times*, July 4, 2018; עופר אדרת, "ככיר חוקרי השואה: הפולנים סובכו אותנו, ההצהרה היא בגידה ופגיעה בעם היהודי", *הארץ*, 30 ביוני 2018; יהודה באואר, "אורקי, הפולנים לא רצחו יהודים", *הארץ*, 3 ביולי 2018; Raphael Ahren, "Remembering the Holocaust, Poland Blots out Any Mention of its Complicity", *Times of Israel*, January 29, 2019.

עצות ומילות עידוד, הזכיר לי שהגנה על ההיסטוריה אינה מותרות אלא חובה. הייתי אומר שהדבר שקירב את באואר למאבקים שלי – ותקנו אותי אם אני טועה – הוא ששנינו זיהינו את הסכנה החדשה שנשקפה לתחום המחקר שלנו, ושבאופן די בלתי צפוי נעשתה בשנים האחרונות סכנה של ממש לזיכרון של ששת מיליון קורבנות השואה. שמה של סכנה זו הוא סילוף השואה.

כולנו מכירים את הכחשת השואה המסורתית. היום ההכחשה היא נחלתם של שוליים פנטיים, ולכן מי שמכחיש את עובדת אסונם של היהודים מוציא את עצמו מתחמום של הדיון התרבותי. לפחות במערב, מכחישי השואה אינם רלוונטיים עוד כאיום על זיכרון השואה. סילוף השואה, לעומת זאת, הוא תופעה ערמומית הרבה יותר. שלא כמו המכחישים של שנים עברו, בני אדם, מדינות ומוסדות שעוסקים בסילוף השואה אינם מכחישים את עובדת השואה. במקום זה הם טוענים שלאומה שלהם, לעם שלהם, לשבט שלהם לא הייתה יד בדבר. טוב, היו כמה אנשים מושחתים, פולנים, אוקראינים, לטבים שפגעו ביהודים, כך הם אומרים, אבל הם לא היו אלא מיעוט מוקצה. אין ספק שאפשר למצוא אנשים כאלה בכל חברה. נאמר לנו שפגיעה ביהודים פירושה שאנשים אלו הוציאו את עצמם מכלל Volksgemeinschaft שלהם, מן הקהילה הלאומית שלהם עצמם. עזרה ליהודים והצלת יהודים הייתה ברירת המחדל של העם שלנו, טוענים הלאומנים. בדרך זו, ובאמצעות סכומי העתק שמשקיעה בכך מדינת פולין – שאפשר לומר שהיא השחקנית הראשית בסילוף השואה בימינו – מותגה השואה מחדש. מן המיתוג החדש מצטיירת תמונה היסטורית מתוקנת, של המוני גויים אלטרואיסטים נלהבים העושים כמיטב יכולתם להציל את שכניהם היהודים מציפורני הגרמנים. חשבנו שאנחנו יודעים שהתוכנית הגרמנית לרצח עם זכתה לסיוע מרבים ברחבי אירופה. אחרי הכול, "הזרם המרכזי" של האוכלוסייה השתתף בשוד וברצח של יהודים במגוון דרכים. לא עוד. כעת, אם נזכיר את המילים שכתב הסופר וההיסטוריון הפולני קז'ימייז' ויקה בשנת 1945, "לגרמנים האשמה והעונש, לנו המפתחות והמזומנים"².

בהקשר הפולני – כמו בכמה מדינות פוסט־קומוניסטיות אחרות – סילוף השואה (שבל נשכח כי גם הוא אינו אלא צורה של הכחשת שואה, גם אם צורה מתוחכמת יותר) סובב סביב כמה כשלים, שקרים וחצי־אמיתות פשוטים. כשחוזרים עליהם שוב ושוב הם משנים אט־אט את תולדות השואה עד שהיא הופכת למעשייה בעלת נרטיב חיובי שמחזק את המיתוסים הלאומיים שמאמץ הזן החדש של המכחישים. הכשלים האלה הם: (1) המונים מבני עמנו, שפעלו ממניעים אלטרואיסטיים, הצילו יהודים, הסתכנו בעונש מוות וסיכנו בלי הרף את חייהם. על פי הנרטיב הרשמי בן זמננו, היו מאות אלפי פולנים שהצילו

² Kazimierz Wyka, *Życie na niby: szkice z lat 1939–1945*, Warsaw: Książka i Wiedza (1957), pp. 130–131

יהודים, אולי אפילו מיליונים;³ (2) גם לנו היו שואות משלנו – די אם תביטו במספרים. כאבנו אינו נופל מכאבכם! (3) מאז ומעולם היו לחברה הפולנית ערכי מוסר נעלים; לארצנו אין קוויזלינג, וחוקי מאותם תועי דרך מעטים שנזכרו קודם לא עשו בני עמנו שום רע. הגרמנים, והגרמנים בלבד, אחראים למה שקרה; (4) אם לצטט את ראש ממשלת פולין מורבייצקי, "היו פושעים פולנים והיו פושעים יהודים";⁴ במילים אחרות, גם ליהודים היה חלק בשואה – מה בנוגע למשטרה היהודית וליודנרט?⁵ (5) סוכני סילוף השואה טוענים שבגלל שיתוף הפעולה של היהודים עם הכולשביקים, היהודים-קומוניסטים, היו הפעולות האלימות נגד יהודים בלתי נמנעות, מובנות ואפילו מוצדקות.

מיליוני פולנים הצילו יהודים!

ב־24 במרץ הפולנים מציינים ומנציחים פולנים אחרים. ליתר דיוק, הם מנציחים ומציינים פולנים שהצילו יהודים בזמן הכיבוש הגרמני. לאמיתו של דבר, 24 במרץ הוכרז רשמית "יום הזיכרון הלאומי לפולנים שסייעו ליהודים בזמן הכיבוש הגרמני". ב־2019, ביום הזיכרון הלאומי שבו הפולנים חוגגים את צדיקותם, החליט ראש ממשלת פולין להוקיר פולנים שהצילו יהודים בכפר סדובנה (Sadowne) שבמחוז ונגרוב (Węgrów), מצפון־מזרח לוורשה. יש חשיבות לעובדה שהכפר סדובנה סמוך למסילת הרכבת שבין ורשה, לוחוב (Łochów) ומלקיניה (Małkinia), שב־1942–1943 שימשה להובלת מאות אלפי יהודים אל מותם בתאי הגזים של טרבלינקה. בזמן ביקורו במקום הצהיר מורבייצקי: "תושבי מחוז ונגרוב עברו בהצטיינות את מבחן החמלה. בניגוד לכל מיני דברי דיבה שמפרסמים בנושא, מקורות רבים מעידים על התפקיד הגדול והחיובי שמילאו הפולנים במלחמת העולם השנייה".

³ ראו למשל את הנאום שנשא ראש ממשלת פולין מטאוש מורבייצקי (Mateusz Morawiecki) ב־24 במרץ 2019, המצוטט בהמשך הדברים.

⁴ כך אמר מורבייצקי במינכן ב־17 בפברואר 2019: "מובן שזה לא יהיה בר־עונשין, [זה] לא ייחשב פלילי לומר שהיו פושעים פולנים כפי שהיו פושעים יהודים, כפי שהיו פושעים רוסים, כפי שהיו אוקראינים; לא רק פושעים גרמנים", "Polish Prime Minister Says, 'Jews Perpetrated Holocaust Too'", *Times of Israel*, February 17, 2018, <https://www.timesofisrael.com/polish-prime-minister-says-jews-perpetrated-holocaust-too/>.

⁵ ראו את ההצהרה הרשמית של המכון הפולני לזיכרון לאומי (IPN) מ־23 בפברואר 2018, המעמידה את המשטרה הפולנית ה"כחולה" במישור אחד עם שירות הסדר היהודי (Judischer Ordnungsdienst). ראו גם את מה שפרסם ה־IPN באתר שלו ב־12 במרץ 2019 לציון 75 שנה למותו של עמנואל רינגלבלום – תצלום שלו ולצידו מובאה זו מרשימותיו: "אכזריות המשטרה היהודית לעיתים קרובות גדולה מזו של הגרמנים, האוקראינים והלטבים. מקומות מסתור רבים נחשפו בידי המשטרה היהודית, שרצתה להיות צדיקה יותר מהאפיפיור כדי לרצות את הכובש. הקורבנות שנעלמו מעיני הגרמנים נתפסו אחר כך בידי שוטרים יהודים". הבחירה בציטוט מגמתית מאוד: את הבונקר של רינגלבלום גילתה ב־7 במרץ 1944 כיתה מיוחדת של ציידים יהודים מהמשטרה הפלילית הפולנית (Polnische Kriminalpolizei), חלק מן הקריפון, המשטרה הפלילית הגרמנית). במרץ 1944 לא היו שוטרים יהודים בוורשה; גם הם, כמו כמעט כל היהודים הפולנים, מתו כולם זמן רב קודם לכן.

ראש ממשלת פולין לא פירט באילו "דברי דיבה שמתפרסמים" מדובר, אבל סביר ביותר שהבחירה של מורבייצקי לבקר בוונגרום לא הייתה מקרית. בפולין יש 314 מחוזות שראש הממשלה היה יכול לבקר בהם כדי להנציח פולנים שהצילו יהודים בזמן הכיבוש הנאצי. על כל פנים, רצה המקרה ואת מחוז ונגרום תיארתי בפרוטרוט בספר "לילה שאין לו סוף",⁶ שהייתי שותף לכתיבתו ולעריכתו. הספר עורר ויכוח סוער ומחבריו נעשו יעד למסע שנאה אכזרי באמצעי התקשורת שבבעלות המדינה ובכמה מוסדות של ממשלת פולין. אחת המסקנות של הפרק שהקדשתי לוונגרום הייתה שברוב המקרים היו הפולנים בני המקום מעורבים במישרין או בעקיפין במוותם של שכניהם היהודים שניסו לשרוד במחבוא לאחר חיסול הגטאות. ראש ממשלת פולין, שבכירור לא ידע אילו אירועים התרחשו במקום, הכריז בנאומו: "אנחנו הפולנים מציינים היום את זכרם של מיליוני פולנים שלחמו וסבלו והצילו את שכניהם היהודים במשך הלילה האכזר של הכיבוש הגרמני. על יסודות אלו, על זכרה של היסטוריה פולנית מפוארת, אנחנו בונים את הבתים הזוהרים, אנחנו בונים [היום] פולין גדולה ומפוארת".⁷

עד כמה שדברים אלו נשמעים מגוחכים לצופה מבחוץ, בפולין לא עוררו "מיליוני המצילים הפולנים" של מורבייצקי שום תגובה. לאמיתו של דבר, ייתכן שראש ממשלת פולין שאל את השורות האלה מיאן ז'אריין (Jan Żaryn), מנהל המכון למורשת ההגות הלאומית ע"ש רומן דמובסקי (Roman Dmowski), שהוא מוסד במימון ממשלתי. בתקופה שלפני המלחמה היה דמובסקי פוליטיקאי פולני לאומני, אנטישמי ארסי ומעריך גדול של אדולף היטלר. ז'אריין, תלמיד של דמובסקי, כתב: "היו מאות אלפי פולנים, אולי אפילו מיליון או יותר, שבמשך זמן מה, או באופן קבוע יותר – שבועות, חודשים, אפילו שנים – הצילו יהודים בדרכים שונות".⁸ שלא במפתיע, ההיגיון של "המדיניות ההיסטורית" הפולנית העכשווית עושה את תומכיו הנלהבים ביותר של דמובסקי לחסידים גדולים של פרויקט ההנצחה "פולנים מצילים יהודים".

הבעיה בסילוף השואה היא שאין הוא מבוסס על שקרים בלבד. לעיתים קרובות מאוד הוא מציע חצי-אמיתות ומשמיט את כל ההקשר ההיסטורי, שבהיעדרו אנחנו נשארים עם כשל היסטורי. כדי להדגיש את האומץ ואת ההקרבה של הפולנים שסייעו ליהודים בסדובנה היה יכול ראש ממשלת פולין לקחת דף מעדותו של אדם סטרקופף, יהודי פולני

⁶ Jan Grabowski and Barbara Engelking, *Night Without End: The Fate of Jews in German-Occupied Poland*, Bloomington: Indiana University Press (2022)

⁷ Adam Leszczyński, "‘Miliony ratowały’. Morawiecki cudownie rozmnaża Polaków ratujących Żydów", *OKO.press*, March 25, 2019, <https://oko.press/miliony-ratowaly-morawiecki-cudownie-rozmnaza-polakow-ratujacych-zydow/>

⁸ "Prof. Żaryn w PE: Polaków, którzy ratowali Żydów, mogło być nawet million", *Dzieje.pl Portal Historyczny*, January 26, 2016, updated July 14, 2016, <https://dzieje.pl/aktualnosci/prof-zaryn-w-pe-polakow-ktorzy-ratowali-zydow-moglo-byc-nawet-milion>

ששהה יותר משנה וחצי באותו כפר. סטרקופף, שהתברך ב"מראה ארי נאה", לא ירד למחתרת ובעזרת תעודת זהות מזויפת העמיד פנים שהוא פולני ועבד כפקיד במנסרה מקומית. ביזכרונותיו כתב:

עונת חג המולד של 1942–1943 בפולין לא הייתה עת כבוד ושלוש. כלילה קר אחד בראשית ינואר 1943, [...] כשפָּלָה ואני כבר היינו שקועים בשינה עמוקה, התעוררנו פתאום משקשוק של רכבת חולפת ואחריו צרורות של ירי מקלעים. שמענו את הרכבת מאטה ונעצרת. ניגשתי לחלון.

עד מהרה דפקו השכנים על דלת בית משפחת סטרקופף ושיתפו אותם בחדשות:

"לא שמעתם את ההמולה בחוץ?! כמה יהודים ברחו עכשיו מרכבת והגרמנים התחילו לירות בהם! הם בטח פגעו בכמה מהם. תאר לעצמך – כל היהודים האלה מוטלים על הארץ, רק מחכים שייקחו אותם! אוצר משמיים! אנחנו יכולים לצאת, לקחת אותם ולמסור אותם לגסטפו. ניקח את הבגדים שלהם, נרוקן את הכיסים שלהם ונוסף על כל זה נקבל מהגרמנים פרס תמורתם. בוא! כל הכפר הולך, אז כדאי שנזדרז! אחרת לא יישארו לנו שום יהודים לתפוס! [...]" דקות אחר כך שמענו בחוץ גניחות וזעקות של היהודים הפצועים שנגררו בשלג לאסמים ולאורות. המצוד נמשך כל הלילה.⁹

ההקשר הזה בדיוק הוא שמאפשר לנו להעריך את אומץ ליבם של אותם מעטים יוצאי דופן שהחליטו להושיט עזרה ליהודים הגוססים. בלי ההקשר הזה ציון "הצדיקות הלאומית" לכאורה הופך לפארסה עצובה, וההיסטוריה של השואה נלקחת בת ערובה בידי לאומנים.

"גם לנו הייתה שואה משלנו!"

הדרך מרובע אוחוטה (Ochota) לרובע וולה (Wola) בוורשה עוברת במנהרה ארוכה שנבנתה תחת מסילת הרכבת סמוך לתחנת הרכבת ורשה-מערב. בנייתה של המנהרה, מסת בטון אפרורית, הושלמה זמן קצר לפני המלחמה. בכניסה מצד אוחוטה קבוע בקיר לוח ארד. אם נבחן אותו מקרוב נוכל לקרוא שבזמן הכיבוש שימשה המנהרה תא גזים של KL Warschau (מחנה ריכוז ורשה) – מחנה השמדה שגבה את חייהם של 200 אלף פולנים אתניים. ב־2017 הוסר הלוח מלוח אחר, שמוקדש לזכרם של "200 אלף פולנים שנרצחו בוורשה במחנה ההשמדה הגרמני". רוב הדברים האלה הם שטויות כמובן. אכן, היה "מחנה ריכוז ורשה": בשנים 1943–1944 נכלאו בו עובדי כפייה יהודים שהגרמנים אילצו אותם לפרק, לבנה אחר לבנה, מבנים שעדיין עמדו על תילם לאחר מרד גטו ורשה. ואולם הסיפורים על תאי הגזים ו־200 אלף הקורבנות הפולנים אינם אלא סיפורי מעשיות – פרי דמיונם של לאומנים פולנים שסברו שייסורי הפולנים אינם צריכים ליפול מסבלות היהודים – ומוטב שאף יעלו עליהם.

⁹ Adam Starkopf, *Will to Live: One Family's Story of Surviving the Holocaust*, Albany: State University of New York Press (1995), pp. 158–160

דוגמה זו ל"קנאת שואה", תופעה שמוכרת היטב לסטודנטים הלומדים את תולדות השואה, היא חלק מ"תסריט זיכרון" מקיף הרבה יותר. קוראים דוברי אנגלית שמחפשים מידע על היחסים בין הפולנים ליהודים בשואה חוזרים ומופנים בערכי "ויקיפדיה" לספרים כגון "השואה הנשכחת" מאת ריצ'רד לוקאס¹⁰ או "השואה של פולין" מאת טדאוש פיוטרובסקי.¹¹ רומן פולני פופולרי שכותרתו "שואה קטנה" דן בטרואמות של בני הדור השני של קורבנות פעולות הדיכוי הברוטליות שנקטו הגרמנים באזור זמושץ (Zamosc) ב-1943.¹² הדוגמאות השונות לקנאת שואה בנוסח פולין רבות מכדי שאמנה אותן כאן.

עד כמה שהדבר נשמע איום ומזעזע, הניסיון לנכס תאי גזים ומחנות השמדה לצורכי מיתולוגיה לאומית הוא חלק מהותי מן המתקפה הלאומנית על תולדות השואה. לא במקרה אפוא לוחות הנצחה הנחנכים היום בוורשה מזכירים קורבנות פולנים של תאי גזים ומחנות השמדה. הבלבול במכוון ובמזיד בין מחנות השמדה למחנות ריכוז במטרה לנפח את היקף האסון הלאומי של עמך הוא חלק מאותה אסטרטגיה. כל זמן שהכשלים והסילופים האלה הם נחלתם של הדמגוגים הלאומנים בלבד הנזק הוא מוגבל, אף שאין הוא מבוטל.

הנזק חמור הרבה יותר כשמוזיאון אושוויץ – שנחשב בעיני רבים מקור מידע מהימן – תורם תרומה משלו לסילוף השואה. בדיונים על החוק הפולני להגבלת תביעות רכוש ובוויכוחים הסוערים סביבו מן העת האחרונה שבה ועלתה לכותרות סוגיית עליונות סבלם של הפולנים. פוליטיקאים, מוסדות, עיתונים ומומחים הדגישו את ייחודיות הקורבנות הפולנית במלחמת העולם השנייה והזהירו מפני כוחות "בין-לאומיים" שעומדים הכן להטיל ספק בקורבן שהקריבו הפולנים. בהקשר של חילופי דברים חריפים כאלה (גדושים בנימה אנטישמית) החליט מוזיאון אושוויץ לשתף את תוכנותיו במדיה החברתית:

אפשר להניח שמספר הגברים והנשים הפולנים שמתו באושוויץ-בירקנאו (אושוויץ 2) היה גדול ממספרם באושוויץ 1. בירקנאו היה החלק הגדול ביותר בתשלוכת המחנות של אושוויץ ואסירים רבים שעברו סלקציה בבית החולים של אושוויץ 1 נרצחו אף הם בתאי הגזים של בירקנאו.¹³

¹⁰ Richard Lukas, *Forgotten Holocaust: The Poles Under German Occupation, 1939–1944*, Kentucky: University Press of Kentucky (1986).

¹¹ Tadeusz Piotrowski, *Poland's Holocaust. Ethnic Strife, Collaboration with Occupying Forces and Genocide in the Second Republic, 1918–1947*, Jefferson, NC: McFarland & Company (1998).

¹² Anna Janko, *Mala Zagłada*, Krakow: Wydawnictwo Literackie (2015).

¹³ הצהרה של מוזיאון אושוויץ שפורסמה בטוויטר ב-17 באוגוסט 2021. לפרשנויות נוספות ראו: "Dalej jest noc". Zbigniew Ziobro skomentował wyrok", *Interia*, August 17, 2021, <https://wydarzenia.interia.pl/kraj/news-dalej-jestnoc-zbigniew-ziobro-skomentowal-wyrok,nId,5425777>

לעולם לא נדע אם זה נכון. ואולם להיעדרו של הקשר יש כאן חשיבות עליונה. אחרי ככלות הכול, מי באמת יודע (חוץ ממומחים) מה ההבדל בין אושוויץ 1 לאושוויץ 2? מה שהיה חשוב באמת הוא שבזכות הגושפנקה של מוזיאון אושוויץ הושבו תאי הגזים של אושוויץ-בירקנאו באופן רשמי לרשות הפולנים כדי לשרת את צורכי הסבל הפולני. המסר של המוזיאון נתן רוח גב למגוון של מכחישי שואה ואנטישמים פולנים, ואולי אף לכל האחרים שפשוט רצו להאמין כי "הפולקסגמיינשאפט שלנו סבל יותר מכולם".

לאומנים פולנים נקטו צעד דומה וניסו לנכס את הזיכרון של Vernichtungslager (מתנה ההשמדה) טרבלינקה לצורכי המיתולוגיה הלאומית שלהם. טרבלינקה 1, שהיה רחוק רק כמטחוי קשת מטרבלינקה 2, היה מחנה עבודה שפולנים עבדו ומתו בו בתנאים נוראים. שוב, מי יעמוד על ההבדל בין טרבלינקה 1 לטרבלינקה 2? דומה שהמסקנה היא שליהודים יש טרבלינקה שלהם ולנו יש טרבלינקה שלנו. רצף חשוב של טקסים, פרסומים ותערוכות שנועד "לביית" את זיכרון טרבלינקה כבר תרם לשינוי האתר של בית הקברות היהודי השני בגודלו בעולם ולהפיכתו לאתר של סבל פולני.

זה היה שדה המוקשים של המאבק הפולני על זיכרון השואה שיהודה באואר העז להיכנס אליו לפני כמה שנים. באחד המפגשים שלו עם לאומנים פולנים קיצוניים – שהיום הם נושאי הדגל ומייצגים את מדינת פולין – נאמר לו שההיסטוריונים הישראלים שהתעמקו בדיון הזה מונעים בעיקרו של דבר מתאוות בצע, שהם מתמקדים ב-pieniądze (כסף) ולא בהיסטוריה או במוסר. אחד ההיסטוריונים הפולנים השמרניים ביותר, יקירן של הרשויות הפולניות הימניות, הוא שנתן ביטוי זה לדעה קדומה אנטישמית ותיקה שמזהה יהודים עם כסף. יהודה הגיב בתקיפות – לא שהייתה לזה השפעה על יריביו, שטיעונים רציונליים, רדיפת האמת ושיטות היסטוריות זרים להם. יהודה לא נרתע ועשה צעד נוסף – הוא נדרש לשאלת המספרים, היקף השתתפותם של המקומיים בפשעים, ופגע בנקודה הרגישה ביותר של סילוף השואה. לא מזמן הדגיש יהודה בריאיון כי "אף על פי שמספר הפולנים שהשתתפו ברצח העם היהודי אינו ודאי, היסטוריונים שונים אומרים שהיו 130 אלף עד 180 או 200 אלף [קורבנות יהודים]", וציין ש"בכל מקרה [התופעה] הייתה נרחבת".¹⁴

לאחרונה, בטקסט חשוב שמן הראוי שיהיה קריאת חובה לסטודנטים של תולדות השואה, כתב יהודה:

פולנים ליברלים – היסטוריונים, סוציולוגים, אנתרופולוגים ואחרים – הראו ש"המשטרה הכחולה" של פולין, שמנתה כ-18 אלף שוטרים והייתה חלק מן המנהל הגרמני, תפסה מספר רב של יהודים (בין 130 אלף ל-200 אלף או יותר – חוקרים אלו חלוקים באשר למספרים). המשטרה מסרה את האומללים הללו

¹⁴ Lahav Harkov, "Yad Vashem's Bauer: Polish Holocaust Distorters Love Dead Jews", *Jerusalem Post*, February 18, 2020

לגרמנים כדי שהם ירצחו אותם – או רצחה אותם בעצמה. יהודים אחרים נלכדו בידי כפריים ועירוניים, והללו הרגו אותם או מסרו אותם למשטרה הכחולה.¹⁵

למילותיו של יהודה באואר הייתה השפעה עצומה. המבוא שכתב על הזירה ההיסטוריוגרפית שבה נעשים אומדנים כגון אלו הופך כמה ממאמצייהם של מכחישי השואה ללא רלוונטיים. למעשה הוא שם סוף לנרטיב הטפיחה העצמית על השכם שמדינת פולין ומוסדות אחרים שעוסקים בסילוף השואה מקדמים היום בתקיפות.

ההערכות בדבר האבדות בקרב היהודים והפולנים בתקופה שבין 1939 ל-1945 היו שנויות במחלוקת ונתונות ללחצים פוליטיים כבר מההתחלה. במספר של שלושה מיליון יהודים פולנים שנרצחו – מספר שמוכר לכולנו – נקבו זמן קצר לאחר המלחמה, והוא עמד במידה רבה במבחן הזמן. לנוכח ההשמדה הכמעט מוחלטת של הקהילה היהודית הגדולה ביותר באירופה הייתה מלאכתם של המונים פשוטה למדי, גם אם נוראה. ספירות אחרות היו בעייתיות יותר. ב-1945 מנו הפולנים, כמו עמים רבים אחרים במזרח אירופה ההרוסה, את האבדות שלהם וניסו להמשיך בחייהם. אומנם האומה הפולנית סבלה מאוד, אבל אומת יהודי פולין הושמדה – ואין כאן לשון הפרזה. הרוב הגדול של יהודי פולין נרצח בידי הנאצים, רובם במחנות ההשמדה. אנחנו יודעים מה עלה בגורלם, אבל לעולם לא נשמע את עדויותיהם.

מה שנשאר לנו הוא קולות השורדים – אנשים שהסתרו, ששרדו בזמן הכיבוש במסתור בצד הארי, בקרב הגויים. והשורדים היהודים זכרו היטב שהסכנה הגדולה ביותר ליהודים המסתתרים לא נשקפה להם מהגרמנים, שלאחר חיסול הגטאות לא היה להם בדרך כלל מושג איך לזהות יהודי, אלא מהשכנים הפולנים, שהיטיבו להבחין בין יהודים לפולנים ורבים מהם היו להוטים ליישם את הידע הזה. לכל אחת מן האומות הייתה אפוא חוויה שונה מאוד של הישרדות ומוות בזמן הכיבוש, ולאיון עולות העבר הייתה השפעה רבה והיו תוצאות מטרידות רבות שלא נצפו מראש. הפולנים, שהתאוששו באותם ימים מהטראומה שחוו הם עצמם במלחמה, הגיבו ככעס להאשמות שהטיחו בהם קומץ השורדים היהודים, סברו שאין הן מתקבלות על הדעת ודחו אותן בתוקף, לעיתים קרובות באלימות. זה היה נכון בשנת 1945 וזה עדיין נכון ב-2022. בנוף מוסרי מעין זה, בראשית סתיו 1945, אמד המשרד לפיצויים על נזקי המלחמה, ממוסדותיה של הממשלה החדשה של פולין, את "האבדות הביולוגיות" של הפולנים. לפי הספירה שלו, כ-4.8 מיליון אזרחים פולנים, בכללם שלושה מיליון יהודים, קיפחו את חייהם בזמן המלחמה.¹⁶ הסטטיסטיקאים במשרד לפיצויים על נזקי המלחמה למדו לדאבונם עד מהרה שהרשויות אינן יכולות לקבל

¹⁵ Yehuda Bauer, "Creating a 'Usable' Past: On Holocaust Denial and Distortion", *Israel Journal of Foreign Affairs* 14, 2 (2020), pp. 209–227, on p. 219

¹⁶ Marcin Zaremba, *Wielka Trwoga: Polska 1944–1947: ludowa reakcja na kryzys*, Krakow: Znak (2012), p. 95

הערכה כזאת. לעומת שלושה מיליון קורבנות יהודים היה האומדן של 1.8 מיליון קורבנות פולנים נמוך במידה ניכרת מן הציפיות הרשמיות.

“אם נכיר בעובדה ששלושה מיליון יהודים נרצחו”, אמר יעקב ברמן, ראש המשטרה החשאית הקומוניסטית מטילת האימה של פולין, “עלינו להגדיל מאוד את מספר המתים הפולנים”. בתזכיר מדיניות שכותרתו “לבסס שמספר המתים הוא שישה מיליון” ביקש ברמן שיצהירו שאבדות היהודים והפולנים היו שוות: שלושה מיליון בכל צד. ברמן עצמו היה יהודי, אבל הוא היה בראש ובראשונה קומוניסט. הוא הכיר את הלך הרוח של הציבור טוב די הצורך לדעת שההכרזה שמספר האבדות בקרב היהודים גדול כמעט פי שניים ממספר האבדות בקרב הפולנים תהיה בעייתית מאוד בשביל הקומוניסטים, שבעיני חלקים נרחבים בחברה הפולנית כבר ממילא נחשבו לא רק סוכנים זרים, “באי כוחם של הרוסים והסובייטים”, אלא גם “משרתי יהודים”, כלשון הביטוי המשמש כאז כן עתה. על פי השקפתו של ברמן, הדרך היחידה לגרום לאבדות היהודים להיראות לפולנים האנטישמים והחבולים מתקבלות על הדעת הייתה להגדיל את מספר המתים הפולנים עד שיגיע לפחות לרמה ה“יהודית”. זה המספר שנקבע רשמית ב־1945 וזה המספר שמלמדים בבתי הספר עד היום, 76 שנים לאחר שברמן שלח את התזכיר שלו.

סוגיית האבדות היהודיות בפולין הייתה קשורה אפוא לפוליטיקת ההיסטוריה של פולין. הסוגיה של היקף ההשתתפות של הפולנים באסון היהודים, לעומת זאת, קשורה לזעם שעוררו הניסיונות לאמוד אותו בקרבם של הלאומנים הפולנים, שחומשו זה לא כבר במשאבים המוסדיים והכלכליים של המדינה. מכוון פילצקי (Pilecki), המכון הפולני לזיכרון לאומי, משרד החוץ ושלל ארגונים במימון המדינה וארגונים לא־ממשלתיים שתלויים במדינה – כולם הצטרפו למסע תעמולה בלתי נלאה של הפרכה והכחשה. יש תחומים מעטים של מחקר היסטורי שמושכים תשומת לב רבה כל כך ומעוררים מחלוקת רבה כל כך כמו נושא השותפות בפשע של העומדים מהצד בשואה. זו בעיה בעלת חשיבות רבה, בייחוד כיוון שהיא רלוונטית בכל רחבי יבשת אירופה, בכל האזורים שהושפעו מהתפשטות הנאציזם. הוויכוח על השותפות בפשע מרחיק אף אל כל האזורים שבהם העומדים מן הצד פעלו, יכלו לפעול או נמנעו מפעולה לנוכח רצח העם המתמשך. השותפות בפשע השואה התבטאה במגוון דרכים, שאת רובן לעולם לא יהיה אפשר לסכם, לתפוס, לאמוד ולתאר במידה כלשהי של דיוק. איך אפשר להגדיר ולאמוד את מידת השותפות לפשע של החברה הצרפתית? או של החברה הבלגית? כמה הם ידעו? האם מה שעשו (או לא עשו) תרם לאסונם של היהודים? קו החקירה מטושטש, וכך גם שאלות היסוד בדבר אחריות, כוונת זדון ושיתוף פעולה. המילים “רבים”, “כמה”, “לפעמים” ו“נראה ש” מכתימות את הנרטיבים ההיסטוריים המוקדשים לנושא. ככל שאנחנו מתקרבים למרכז הגיאוגרפי של השואה, לאזורים שבהם התגוררו מיליוני יהודים ושבהם נרצחו רובם, כך נעשה תהליך ההשמדה פומבי יותר והבחירות שעמדו לפני חברות העומדים מן

הצד נעשו קיצוניות יותר. במקומות כמו אוקראינה, לטביה ופולין היה קשה, אולי אפילו בלתי אפשרי, להמשיג את השאלה כיצד ייתכן "שלא ראו" את השואה. כאן הסוגיה של היקף ההשתתפות המקומית ברצח עם היא דחופה במיוחד לנוכח הלאומנות המתעוררת, השזורה לרוב באנטישמיות.

לפני 11 שנים כתבתי:

לפני יותר מארבעים שנה ציין ההיסטוריון הפולני־יהודי שמעון דטנר כי "כמעט כל כפרים, כפר, עיירה ועיר בגנרלגוברנמן היו עדים לרצח יהודים שברחו מן הגטאות או נמלטו מרכבות המוות. את הקורבנות האלו, שלא כמו את מאות האלפים והמיליונים שמתו בתאי הגזים ונרצחו בהוצאות להורג המוניות, אפשר פעמים רבות לזהות באופן אישי, והם ראויים לקבל מאיתנו תשומת לב מיוחדת. הם היו אנשים שניסו, בדרכס, להילחם למען הישרדותם".

דטנר התכוון ליהודים שנשארו מלכתחילה מחוץ לגטאות או למי שברחו מהגטאות בזמן חיסולם הסופי. דטנר העריך לבסוף את מספר היהודים ששרדו מן המלחמה על אדמת פולין הכבושה בכ־100 אלף. לדבריו, עוד 100 אלף יהודים נתפסו בידי הגרמנים או עוזריהם המקומיים או נרצחו במגוון נסיבות עלומות.¹⁷ ואולם הערכות עדכניות יותר מצמצמות את מספר השורדים לכדי 30 עד 40 אלף לכל היותר, ואילו אומדן הקורבנות היהודים שמתו בצד הארי גדל במידה ניכרת. היום היסטוריונים מסכימים שכמעט 10 אחוזים מ־2.5 מיליון היהודים הפולנים ששרדו עד קיץ 1942 ניסו להימלט מהשמדה. בהינתן המספרים שלעיל אפשר להניח שמספר הקורבנות של ה־Judenjagd (ציד יהודים) יכול להגיע ל־200 אלף – וכל זה רק בתחום גבולות פולין שלפני המלחמה.

דטנר כתב:

פשע זה, שהיה מוחשי אף שאי אפשר להעלות אותו על הדעת, היה השואה. ואין להאשים את הפולנים בפשע זה. זה היה מעשה של הגרמנים והגרמנים הם שהוציאו אותו אל הפועל. אני רוצה להדגיש בתוקף שיותר מ־90 אחוז מן העבודה האיומה, הרצחנית הזאת עשו הגרמנים בלי שום מעורבות של פולנים [...] אבל, אם תרשו לי לומר, 250 אלף היהודים הנותרים, שניסו להציל את עצמם – הם היו בעיה של ממש בעבור הפולנים.

ב־2010, כשניסחתי בפעם הראשונה את ההשערה שבני העם הפולני היו קשורים למותם של 200 אלף יהודים פולנים או אפילו תרמו לו, בחנתי את מה שמכונה השלב השלישי של השואה. מבחינת הכרונולוגיה של השואה אפשר לדבר על שלושה שלבי השמדה בפולין: ראשיתו של הכיבוש והגטואיזציה, פעולות החיסול, והשלב הסופי

¹⁷ Szymon Datner, "Zbrodnie hitlerowskie na Żydach zbiegłych z gett. Groźby i zarządzenia 'prawne' w stosunku do Żydów oraz udzielających im pomocy Polaków" ("פשעים נאציים נגד יהודים שנמלטו מהגטאות שחוסלו: איומים ותקנות 'חוקיות' נגד יהודים ונגד פולנים שסייעו להם"), *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego* 75 (1970), pp. 7–29, on pp. 28–29.

של ההסתתרות. באותה עת סברתי שעד השלב האחרון והסופי הזה לא הייתה לפולנים השפעה רבה על גורל היהודים. רק לאחר שחוסלו הגטאות והיהודים ביקשו מקלט בצד הארי הייתה לגישה של הגויים הפולנים ולפעולותיהם חשיבות קיומית ליהודים. מאוחר יותר, על כל פנים, החלו חוקרי השואה בפולין, ובכללם גם אני, לבחון מחדש את סוגיית מעורבותן של האוכלוסיות המקומיות הלא־יהודיות בגורל היהודים שנשארו בגטאות. ארחיב בנושא זה בהמשך הדברים.

האם אנחנו יכולים להסכים עם ההערכות של דטנר בדבר מספר היהודים שברחו מהגטאות? עד כמה אנחנו יכולים להעריך במדויק את מספר היהודים הפולנים ששרדו מן המלחמה? וחשוב מכול, האם אנחנו יכולים להסתכן בסברות באשר לנסיבות מותם של הפליטים היהודים שלא הצליחו למצוא מקלט? מבחינתי התשובה לשאלות אלו היא חיובית. והמתודה הצפויה להביא את התוצאות המדויקות ביותר היא המתודה של מיקרו־היסטוריה. כשחקרתי את מחוז דומברובה טרנובסקה (Dąbrowa Tarnowska) הצלחתי לקבוע שב־23 אחוז מן המקרים היהודים שמתו בזמן ששהו במחבוא היו קורבן של פעולה גרמנית ישירה, בייחוד של הז'נדרמריה, או שאי אפשר לקבוע את הנסיבות המדויקות של מותם במידה כלשהי של ודאות. ב־77 האחוזים הנתורים, על כל פנים, השכנים הפולנים או המשטרה הפולנית ה"כחולה" היו שותפים לפשע, בייחוד באמצעות הסגרה, או שהיו בפשטות אחראים לרציחתם. בשנת 2011, כשספרי *Judenjagd* פורסם לראשונה בפולין, נמתחה ביקורת על ערכו של המדגם.¹⁸ כמה אפשר להסיק ממחוז אחד ויחיד? שאלו כמה עיתונאים והיסטוריונים; האם איננו צריכים להרחיב תחילה את תחום המחקר ורק אז להסתכן בהשערות ואומדנים כלליים? הסכמת. בשנים שלאחר מכן, בזכות מאמץ משותף של כמה חוקרים שהשתמשו באותה גישה מתודולוגית, הורחבה החקירה המיקרו־היסטורית וכללה עוד תשעה מחוזות בפולין הכבושה. זו תהיה לשון המעטה לומר שהממצאים היו מעניינים. למעשה, מן המידע שנאסף מחקר תשעת המחוזות עלה שעל אף ההבדלים הניכרים ביניהם, כמעט 10 אחוזים מהיהודים ברחו מן הגטאות לאחר חיסולם. באשר לנסיבות מותם של היהודים ששהו במחבוא הצלחנו לאמת שכמעט 70 אחוז מהם נרצחו בהשתתפותה הפעילה של האוכלוסייה המקומית – כלומר של הפולנים, של הבלארוסים ושל האוקראינים. מספרים אלו עולים בקנה אחד עם הנתונים שנאספו קודם לכן ממחוז דומברובה טרנובסקה.

נמצא ששיעורי ההישרדות הכוללים עמדו על מעט יותר מ־2.5 אחוזים מאוכלוסיית היהודים ב־1942. המספרים היו גבוהים יותר במזרח, באזור הכיבוש הסובייטי לשעבר, מקום שבו החל הכיבוש מאוחר הרבה יותר והסתיים מוקדם יחסית למועד סיומו ממערב לוויסלה – שם נאלצו היהודים לחכות עד הגעת הכוחות הסובייטיים ב־1945. מחוז זלוצ'וב

¹⁸ הספר ראה אור בעברית, ראו: יאן גרבובסקי, ציד היהודים: בגידה ורצח בפולין בימי הכיבוש הגרמני (תרגום: סמדר מילוא), ירושלים: יד ושם (2016).

(Złoczów), למשל, שבו עמד שיעור השורדים מקרב היהודים על 6 אחוזים, הוא דוגמה טובה לתופעה זו של שיעור ניצולים גבוה יותר. עם מחוז ביאליסטוק (Bezirk Białystok), אזור השיפוט הנפרד שיצרו הגרמנים בצפון-מזרח פולין, עמדה אוכלוסיית חמשת המחוזות של הגנרלגוברנמן לפני מבצע ריינהרד על יותר מ-18 מיליון נפשות, ובכלל זה 2.2–2.5 מיליון יהודים. על פי המספרים הללו, ואם מביאים בחשבון את האבדות שספגו היהודים מידי האינזצגרופן, אפשר להסתכן אפוא בהערכה שבגנרלגוברנמן, כולל מחוז ביאליסטוק, כמעט 200 אלף יהודים ברחו מן הגטאות וניסו לשרוד בצד הארי. מספר זה מבוסס על שיעור בריחה של 10 אחוזים מן הגטאות, כאמור לעיל. כל זה מתיישב עם ההערכות הלא-מבוססות שהציעו עשרות שנים קודם לכן שמעון דטנר או שמואל קרקובסקי. עוד 500 אלף יהודים חיו באזורים שישבו בהם פולנים אתניים ונכללו ברייך. אף ששיעור הבריחות באזורים אלו היה כמדומה נמוך משהיה במזרח, יש להוסיף למניין זה גם אלפי פליטים יהודים שנעקרו מאזורים אלו.

על ההשערה שהעליתי ב-2011 בעניין המספר הלא-מדויח של 200 אלף יהודים שהיה להם סיכוי לשרוד אך מתו עקב מעורבות של תושבים מקומיים אני מוכן להמשיך להגן גם היום, בחלוף עשר שנים. אף על פי שלידע שלנו על השואה יש יסודות מוצקים, והוא מושרש היטב בעשורים של מחקר ארכיוני, בשפע הראיות מתוך עדויות של ניצולים ומנתונים אחרים שחוקרים ומדענים ליקטו בחריצות לאורך זמן – אף על פי כן לא יהיה נכון לומר שידוע לנו די על המאורע. אקציות החיסול, שבגרמנית ידועות בשם Liquidierungsaktionen, יכולות לשמש להמחשה. מפתיע כמה מעט אנחנו יודעים על אותן אקציות עקובות מדם, זירות נוראות של אימה ומוות ברחבי פולין הכבושה. את האקציות ביצעו יחידות משטרה גרמניות שקיבלו הכשרה מיוחדת, אך הייתה מעורבת בהן גם המשטרה המקומית ה"כחולה" (או "המשטרה השחורה" בגליציה). תפקיד המשטרה המקומית גדל בהתאם לזמינות הכוחות הגרמניים וגודל האוכלוסייה היהודית שנועדה לגירוש למחנות ההשמדה. בכמה מקרים מתועדים היטב, כמו באזור ירוסלב–פשוורסק–לנצוט (Jaroslaw–Przeworsk–Lancut), הייתה המשטרה הכחולה הכוח המניע והייתה אחראית על ריכוז היהודים ומסירתם לגרמנים.

יתר על כן, כפי שהצליחו היסטוריונים לבסס בפרוטרוט, בזמן אקציות החיסול רצחו הגרמנים עשרות אלפי יהודים עוד בגטאות. במקרים אחדים (למשל בכמה גטאות במחוז לובלין, שהיו רחוקים ממסילת הרכבת) נרצחו במהלך האקציות עד 50 אחוז מתושבי הגטאות. המשטרה הכחולה הפולנית השתתפה בכל החיסולים האלה, בין שכיתרה את הגטאות מבחוץ ולא אפשרה ליהודים הנמלטים להגיע לצד הארי ובין שהייתה מעורבת ישירות באקציה בתוך הגטו. עם זאת, המשטרה הכחולה לא הייתה הארגון המקומי היחיד שהיה מעורב באכיפת המדיניות הג'נוסידית של גרמניה באותה תקופה. בעשרות מקרים מדווחים הצטרפו לגרמנים בחיסולים גם גודדים של כבאים פולנים שפעלו בהתנדבות.

במקומות אחרים הצטרפו גם היונאקים (yunaki) משירות הבנייה הגרמני (Baudienst) ותרמו בהתלהבות להשמדת הקהילות היהודיות. ולבסוף, וחשוב מכול, במהלך האקציות האלה נעשו מעורבים גם השכנים הפולנים. אלפים עקבו אחר המתרחש ובהו כמו גלמים ביהודים בעודם מועמסים על הרכבות ומשולחים לדרכם האחרונה. אלפים השתתפו בחיפושים בגטאות שהתרוקנו, גנבו רכוש של יהודים ומסרו לידי המשטרה יהודים שניסו למלט את נפשם והתחבאו בבונקרים תת־קרקעיים ובמקומות מסתור.

תופעה זו של הסתתרות בגטאות שחוסלו ראויה לתשומת ליבנו. כאמור, כ־10 אחוזים מן היהודים החליטו לברוח לצד הארי, ואילו עשרות אלפי אחרים בחרו להסתתר בגטאות, במקומות מסתור שהוכנו מבעוד מועד, בעליות גג, במרתפים, בין קירות כפולים ובמקומות מקלט אחרים. הגרמנים ידעו שיהודים רבים עשו זאת כדי להימנע מגירוש. עם זאת, לעיתים קרובות לא היה ל"יחידות החיסול" (Liquidierungskommandos) אלא זמן קצר להשלמת המשימה והן עזבו את האזור כשיצאו רכבות המוות מתחנת הרכבת המקומית. את מבצעי ה"טיהור" השאירו לסייענים מקומיים שקיבלו עזרה מנציגות קטנה של הז'נדרמריה או של משטרת ההגנה (Schupo), שהייתה מוציאה להורג את הקורבנות חסרי המזל בבית הקברות היהודי הסמוך. האם היסטוריון יכול להציע אומדן מדויק של מספר הקורבנות בשלב הזה של השואה? בגטו של העיירה הקטנה ונגרוב הסתתרו, לדברי עדים יהודים ופולנים ובכללם ראש העיירה הפולני, כמעט אלף יהודים. יום אחרי יום, שבוע אחר שבוע, סרקו את האזור קבוצות של פולנים – כבאים ואנשי המשטרה הכחולה – וחשפו את מקומות המסתור שלהם. אחרי שנחשפו הם נשדדו, ואחר כך נרצחו. האם אפשר להציע מספרים מדויקים של הקורבנות האלה, שנרצחו עקב מאמצייהם של שכניהם הפולנים? נראה שלא. האם עלינו להמעיט בערך אסונם? איני סבור כך. מן האמור לעיל עולה שההשערה שפולנים היו מעורבים במותם של 200 אלף יהודים נראית שמרנית מאוד.

אומדני האבדות במלחמת העולם השנייה, בייחוד בקרב האוכלוסיות במרכזה ובמזרחה של אירופה, רחוקים מלהיות מדויקים, והיו כאלה מאז ומעולם. בברית המועצות, למשל, האומדנים לא מדויקים במידה רבה ונעים מ־20 מיליון ועד 27 מיליון בני אדם. הוא הדין בפולין: אומדן האבדות בקרב הפולנים האתניים החל כאמור לעיל ב־1.8 מיליון בני אדם, המספר שחישב ב־1945 המשרד לפיצויים על נזקי המלחמה; מספר זה גדל אחר כך ל־2.2 מיליון, והגיע עד "יותר משלושה מיליון" קורבנות, כפי שמזכירים היום לעיתים קרובות. באופן מפתיע, הפער של 1.2 מיליון קורבנות בין האומדן הנמוך לאומדן הגבוה של האבדות הפולניות לא עורר דיונים, התנגדויות ומחלוקות של ממש. כך גם אשר למרד ורשה באוגוסט–ספטמבר 1944, מאורע שאין עוד רבים בהיסטוריה החדשה של פולין שנחקרו ונלמדו כמותו ושיש עליהם מידע רב כל כך: מספר הקורבנות נאמד ב־120 אלף עד 200 אלף. גם כאן, על אף ההבדלים העצומים האלה, אין שום ראיות לדיון היסטורי או דמוגרפי של ממש (או כל דיון שהוא) בנושא זה בעבר או בהווה.

מדוע מעוררת אפוא סוגיית האבדות היהודיות מידי הפולנים (או בהשתתפותם) כעם, ואפילו זעם, בפולין? חשוב מזה, דומה שההתנגדות המתלהמת לכל אומדן של שותפות פולנים בפשע מאפיינת את כל קצות הקשת הפוליטית; היא נעשית תחום שבו חוקרים עצמאים מגיעים לקונצנזוס עם שכירים של המדינה המופקדים על אכיפת הנרטיב הנוכחי של פולין בענייני היסטוריה ועל ההגנה על ה־*raison d'état* שלה, שאינו מפורש כהלכה ואינו מוגדר כהלכה. לדברי כמה חוקרים פולנים, אנשים שמסורים לחקר האסון היהודי, שום אומדן מן הסוג הזה אינו אפשרי משום שאיננו יודעים את מספרם המדויק של היהודים שהיו בגנרלגוברנמן לפני מבצע ריינהרד ואיננו יכולים לקבוע במידה כלשהי של דיוק את מספר היהודים שברחו מן הגטאות לאחר חיסולם. (אותם חוקרים מכריזים שהמחקר שנזכר לעיל על תשעת המחוזות אינו חד־משמעי ואינו מאפשר הכללות כלשהן.) יתר על כן, הם מכריזים שאיננו יכולים לאמת במידה כלשהי של דיוק כמה יהודים שרדו מן המלחמה בפולין, ולכן א־פריורית לא תיתכן שום הערכה מהימנה.¹⁹ אילו נהגנו על פי אותו פרוטוקול והיגיון ויישמנו אותם קריטריונים, לא היינו יכולים ליישב הבדל של עצמן – לקדם הערכות על אבדות בקרב לא־יהודים. איך אנחנו יכולים ליישב הבדל של כמעט 100 אחוזים במנינם של הקורבנות הפולנים? כמה מחוזות אחרים בפולין הכבושה יש לחקור קודם שיהיה אפשר להגיע למסקנות כלליות בנוגע למספר הפליטים היהודים? עשרים? חמישים? את כולם?

לסוגיית המספר חשיבות רבה. המספרים הם הקובעים את אופק הסבל האנושי, הם המקנים למותם של הקורבנות החפים מפשע של השואה משמעות נוספת. אחרי הכול, השאלה אם בתופעה הנחקרת היו מעורבים אנשים אחדים, אלפים, עשרות אלפים או מאות אלפים – השאלה הזאת אינה חסרת רלוונטיות להבנה שלנו את האסון היהודי. כהיסטוריונים זוהי חובתנו להגדיר, ולו במונחים הכלליים ביותר, את אופק הסבל האנושי. שאלת היקף ההשתתפות של העומדים מן הצד היא רחבה הרבה יותר. אין היא עוד בעיה של העבר בלבד, אלא אתגר העומד לפנינו היום. אין היא מסתכמת בגורל הקורבנות. היא נוגעת גם לכל האוכלוסיות שעמדו מן הצד או היו עדות למאורע. ותוצאות התופעה הזאת עדיין נמשכות. עמר ברטוב קרא לזה באופן קולע "רצח עם שיתופי". לדבריו,

טבח שיתופי הורס חיים ומעוות נפשות. הוא סותר את עצם הרעיון של עומדים פסיביים מן הצד: כולם נעשים גיבורים בעלילה, הצייד והטרף, המתנגד והמסיע, המפסיד והמרוויח. לעיתים קרובות, במהלך האירועים, אנשים ממלאים עם הזמן כמה תפקידים. הצער והבושה, ההונאה העצמית וההכחשה הצומחים מכל זה עדיין משפיעים על הדרך שבה אנשים זוכרים את העבר ומדברים וכותבים עליו.²⁰

¹⁹ Komentarz Centrum Badań nad Zagładą Żydów (תגובה של המרכז הפולני לחקר השואה), מסמך ששיתפה ברברה אנגלינג (Engelking) בשם המרכז עם חוקרי יד ושם, 7 בינואר 2020.

²⁰ Omer Bartov, "Wartime Lies and Other Testimonies: Jewish-Christian Relations in Buczac, 1939–1944", *East European Politics and Societies* 25, 3 (2011), pp. 486–511, on p. 492.

התופעה המרובדת והמורכבת של רצח עם שיתופי – אותה תופעה שנתקלים בה כשאומדים את האבדות בקרב היהודים שהסתתרו – סותרת את עצם הרעיון, את עצם המיתוס בדבר חפות לאומית שהסוכנים של סילוף השואה מקדמים בתקיפות רבה כל כך.

סיכום

בשלב זה הניחו לי לשוב ולצטט את יהודה באואר:

מאחורי כל זה יש מציאות שהיסטוריונים רבים זיהו אותה והתמודדו איתה: השואה אכן הייתה "Ein Meister aus Deutschland" [אומן מגרמניה], כפי שכתב המשורר הגדול פאול צלאן בפואמה שלו "פוגת המוות". עם זאת, היא הפכה לפרויקט כלל-אירופי, ואילולי השתתפו בו חלקים מסוימים מאוכלוסיית המדינות שכבשה גרמניה הנאצית או שהיו בעלות בריתה לא היה אפשר להוציא אל הפועל את הפתרון הסופי, לפחות לא בדרך שהדבר נעשה. לאמיתו של דבר, הסיפור לא הגיע לסופו לפני שבעים וחמש שנה. הוא חלק מן ההווה, או בפרפרזה על ויליאם פוקנר, הוא אינו מת; הוא אפילו לא עבר.²¹

מילותיו של יהודה באואר צריכות להיות לא יותר ולא פחות מאישור של ה-acquis communautaire המחקרי שלנו, הצהרה ישירה על בסיס עובדתי של ידע בלתי מעורער. אך על רקע הגל הגואה של הרוויזיוניזם ההיסטורי והסילוף של תולדות השואה מקבלות מילותיו של באואר משמעות נוספת: הן תזכורת בוטה למצב הרעוע של תחום המחקר שלנו, וחשוב מזה הן אזהרה שאין לראות עוד בשימור הזיכרון של ששת מיליון קורבנות השואה דבר מובן מאליו.

²¹ .Bauer, "Creating a 'Usable' Past", p. 225